

Metareflexia histórie slovenskej sociológie po dvadsiatich rokoch

Soňa Szomolányi¹

Katedra politológie FF UK, Bratislava

Meta-Reflection on the History of Slovak Sociology 20 Years after. This paper builds on a former study that the author wrote 20 years ago. In that study (1988) she suggested that the unsatisfactory state of sociology in Slovakia cannot be explained by referring to its youth. She identified two moments, which disrupted the continuity of its development after 1945. The first, "existential discontinuity" occurred in 1948 – 1949 and the second one, "sterilization", was caused by the "normalization" of the 1970s. The main argument of the present study is that the state of the discipline – the quality of both outcomes and actors – remains affected by the conditions of its birth and by the subsequent path of its development. The state of Slovak sociology is unsatisfying despite the existence of institutional requirements, such as a journal registered in the Current Contents database, an accredited department at the university, research institutes, an openness to the world and positive institutional changes because the legacy of the political "normalization" still matters. Sociológia 2009, Vol. 41 (No. 1: 15-28)

Key words: *discontinuity; liquidation of sociology; sterilization; political change; socialization; external influence, legacy*

Úvod

Pri príležitosti vydania tematického čísla Sociológie k 40. výročiu jeho existencie som prijala ponuku, aby som sa po dvadsiatich rokoch vrátila k vlastnej štúdii o vývoji sociológie na Slovensku po 2. svetovej vojne z roku 1988².

Aký zmysel má pozrieť sa znovu na už preskúmané obdobie?

Ak aj dvadsať rokov po otvorení sa svetu, po zrušení všetkých inštitucionálnych bariér sa opakovane konštatuje absencia diskusie a odborných polemík v časopise Sociológia, tak hľadanie vysvetlenia okrem upozornenia na imperatív solidarity v rámci neformálnych sietí slovenských sociológov a ich relatívne malého počtu (viď analýza Klobuckého v tomto čísle) nemôže ešte stále opomínať neblahé dedičstvo minulosti. Prezieravo nás síce už v roku 1990 upozorňoval R. Dahrendorf, že zmena na rovine mentality, hodnôt, „návykov srdca“ prebieha veľmi pomaly, aj keď azda nie až ním uvedených šesťdesiat rokov (Dahrendorf 1991: 92), my by sme však v čase prevratnej politickej zmeny na tú minulosť najradšej zabudli. Napriek tomu, že poznáme základné

¹ Korešpondencia: prof. PhDr. Soňa Szomolányi, PhD., Katedra politológie FF UK, Gondova 2, 818 01 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: szomolanyi@fphil.uniba.sk,

² Jej hlavné idey, argumenty a zistenia som predniesla na teoretickom seminári pri príležitosti 25. výročia ustanovenia sociologického pracoviska SAV 11.10.1988.

idey teórie socializácie i Inglehartovu koncepciu hodnotovej medzigeneračnej zmeny. (Inglehart 1997: 34-35)

Spoločenská atmosféra a stav sociológie v druhej polovici 80. rokov

Úpadok spoločenských vied v dôsledku ich normalizácie po krátkom nadýchnutí v polovici 60. rokov začal byť v konfrontácii s perestrojkovou liberalizáciou v ZSSR v polovici 80. rokov veľmi zreteľný nielen pre niekoľko desiatok disidentov. Róbert Roško vyšiel s iniciatívou urobiť kritickú sebareflexiu „najnovšieho vývinu sociológie“ ako predpokladu ukončenia jej nehybnosti. A to aj v rámci toho, čo on sám definoval ako marxovskú paradigmu. Keď mu dvaja potenciálni riešitelia ním naformulovanej čiastkovej ústavnej úlohy tento projekt odmietli, tak oslovil mňa. Na Katedre sociológie FF UK som po A. Hirnerovi prebrala výuku dejín československej sociológie, a tak som sa v rámci čiastkového úväzku podujala úlohu riešiť, so zámerom pristupovať k histórii kľúčovej inštitúcie pri obnove sociológie ako samostatnej disciplíny na Slovensku od roku 1963 ako k prípadu, na ktorom možno vypovedať o tom podstatnom pre povojnový vývoj tejto disciplíny na Slovensku vôbec.

Neľutujem, naopak, som R. Roškovi vďačná za možnosť robiť na tejto úlohe, lebo mi nechal úplnú voľnosť pri koncipovaní práce, nežiadal predložiť ani len draft predtým, ako som mala s referátom vystúpiť na slávnostnom seminári pred vtedajšou oficiálnou reprezentáciou SAV a ideologickými strážcami. Spolupráca s ním bola školou tolerancie v čase, keď sa žiadne odchýlky od oficiálne vyznávaného marxizmu-leninizmu netolerovali. On, vnútorne presvedčený marxista a na rozdiel od spomínaných funkcionárov a rôznych oportunistov aj erudovaný znalec marxovskej teórie, mi nechal priestor pre kritiku a toleroval aj moje odmietnutie tej jeho paradigmy. Presne vo voltairovskom duchu: „Nesúhlasím s tým, čo hovoríš, ale do poslednej kvapky krvi budem brániť tvoje právo povedať to.“ Ani dnes, v dvadsiatom roku slobody nie je takýto postoj samozrejmosťou, ale v časoch neslobody bol pre jeho nositeľa priam ohrozujúci.

Navyše, ako som sa až dodatočne po novembri 1989 dozvedela, na zvedavé otázky pracovníka ŠTB, ktorý mu nedal pokoj, ma charakterizoval ako osobu dôveryhodnú. Odmietal im poskytnúť akékoľvek informácie, ktoré by mi uškodili. Náš vzťah bol ojedinelým príkladom akceptácie teoretickej plurality, čo bolo v tom čase v tzv. „oficiálnych štruktúrach“ javom výnimočným. Pre dokreslenie Roškovej pozície dodávam, že jeho marxovská teória spoločenskej triedy, známa pod skratkou ATK – „anti-buržoázna triedna kolektivita“, mňa síce osobne neoslovovala, lebo išlo o riešenie sporu vnútri tej paradigmy, ktorú som neakceptovala – nebola prijateľná ani pre strážcov ideologickej čistoty či stránickej línie. (Roško 1986) Tí zase pochopili, že autor ňou spochybňuje stalinskú „trojčlenkovú“ ideu sociálnej štruktúry – „dve triedy (robotníci,

roľníci) a jedna vrstva“, ktorá urobila z inteligencie občanov „druhej kategórie“. Spochybnenie jednej ikony oficiálnej ideológie, ktorá mala legitimizovať aj konkrétne politiky voči vrstve „pracujúcej inteligencie“, bolo vnímané ako ohrozenie celého systému a to sa len tak neodpúšťa.

Rozhodla som sa spracovať históriu jedného kľúčového pracoviska v širšom spoločensko-politickom kontexte so zámerom identifikovať a pomenovať tie faktory, ktoré podstatne určili vývoj sociológie na Slovensku vôbec. Historiografický prístup by mi neumožnil naplniť takýto zámer, akokoľvek by bol pre mnohých vo vedení ústavu a SAV vítaný.

Preto som si zvolila prístup, ktorý R. Roško v svojom posudku nazval historiologickým, hoci ja by som to dnes charakterizovala ako prístup intuitívne sa posúvajúci k politickej sociológii. Tým nechcem vôbec tvrdiť, že som už vtedy bola v tejto hybridnej disciplíne zorientovaná. Nechcela som však svoju štúdiu utopiť v množstve údajov zo správ o činnosti SÚ SAV, ale lákala ma rovina všeobecnej reflexie, postavenej na báze vtedy dostupných archívnych dokumentov a iných materiálov, v ktorých som v množstve nudných, bezobsažných správ hľadala nejaké tie zrnká zmysluplných informácií.

V porovnaní s dneškom boli podmienky pre kritické myslenie radikálne iné. Už aj mne je ťažké si to pocitovo naplno uvedomiť. Bol to čas, keď slová mali váhu práve preto, že nebola sloboda slova. V čase dozívajúcej ideokracie, keď sa reálne problémy a napätia prikrývali ideologickým balastom, sa komunistická moc, zosobnená strážcami štátnej ideológie – marxizmu-leninizmu – obávala každého verejne vysloveného slova spochybňujúceho stranícky posvätený uznesenia, a to najmä Poučenia z krízového vývoja³. Táto obava mocných dávala na druhej strane slovu takú váhu, na ktorú v súčasnej devalvácii akéhokoľvek slova môžu intelektuáli len nostalgicky spomínať. Samozrejme, len keď abstrahujeme od sankcií, ktoré ich autorom hrozilo.

Po prednesení referátu za účasti predstaviteľov vedenia SAV sa mi dostalo pre akademický svet nie bežného ohlasu a veru už neopakovateľného. Boli to aj prejavy dojatia a vďaky za zadosťučinenie od ľudí, ktorých stranícke čistky po porážke reformného pokusu roku 1968 vytlačili buď mimo SAV, alebo aj úplne z profesie. V kontexte vtedajšej spoločenskej atmosféry povedať to dlho obávané „kráľ je nahý“ plnilo v takomto prípade nielen kognitívnu, ale aj socioterapeutickú funkciu. Atmosféru dnes azda aj ťažko pochopiteľnú si dovoľm priblížiť slovami R. Roška, keď medzi udalosti predchádzajúce udalostiam novembra 1989, ktoré on nazval „demokratickou revolúciou“, zaradil „kryptoryteckú prácu“ spomínaného seminára, „na ktorom za napätého ticha odznel odvážny, svojím vzbúreneckým étosom zimomriavky naháňajúci

³ Poučení z krízového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ vydalo oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, Praha, březen 1971. <http://www.totalita.cz/texty/poucení.php>

a predbežne nepublikovateľný referát dr. Szomolányiovej“ (Roško 1990: 240)⁴ Až po personálnych zmenách v redakčnej rade hlavný redaktor J. Pašiak vysvetlil, že dostačujúcim dôvodom, aby stať nebola uverejnená, bolo, že „konceptia state je v rozpore s ideológiou Poučenia... a politikou „normalizácie“ v sociológii. Podmienky uverejnenia sa však zdôvodňovali odstránením nedostatkov „faktografickej“ stránky“ state. Takáto schizofrénia argumentácie bola charakteristická pre toto obdobie.“ (Pašiak 1990: 383) Kritici môjho výkladu vývoja sociológie ignorovali fakt, že predložená stať sa opierala o obsiahlejšiu štúdiu (88 strán) s poznámkovým aparátom, zoznamom použitej literatúry (61 položiek) a priloženým výberom relevantných dokumentov. Táto štúdia je publikáciou SÚ SAV (162 strán) vo forme štandardnej pre starú dobu, t.j. rozmnoženej cyklostylom. (Szomolányiová 1990b)

Explanačný rámec

Východiskovú tézu svojej štúdie som formulovala vychádzajúc z poznatku histórie vedy všeobecne, že jej rozvoj predpokladá kumulatívnosť a kontinuitu a tiež na základe poznania histórie československej a osobitne slovenskej sociológie od jej ustanovenia za prvej ČSR.

Už jednoduchý fakt, že vývin sociológie na Slovensku bol viac určovaný diskontinuitou a nekumulatívnosťou, veľa napovedá o kvalite stavu disciplíny v čase novembrového zlomu v roku 1989.

Téza mojej štúdie z roku 1988 znela: „Neuspokojivý stav sociológie na Slovensku v čase 25. výročia jej znova ustanovenia – tak z hľadiska personálneho, ako aj teoretického – nemožno vysvetliť jej mladosťou. Genézu jej problémov a korene ich kontinuity treba hľadať v špecifickom charaktere dvoch diskontinuitných momentov vo vývine sociológie na Slovensku po roku 1945.“ (Szomolányiová 1990a: 367) Ten prvý som identifikovala ako „existenčná diskontinuita“ a druhý som metaforicky pomenovala „sterilizácia“. Prvý nastal po komunistickom prevrate v r. 1948 – 1949, druhý po porážke reformného hnutia vojenskou silou a nástupom husákovskej normalizácie 1969 – 1970.

Všeobecný termín „diskontinuita“ som pre prvý prípad použila na zastrešenie udalostí, ktoré mali veľmi málo spoločné s jeho konvenčným použitím v historiografii vedy, preto, lebo tu nešlo o prípady diskontinuity v zmysle imanentného vývoja disciplíny či v zmysle kuhnovskej vedeckej revolúcie a tzv. radikálneho prístupu, ale o zlomové body, keď do vývinu vedeckej disciplíny rozhodujúcou mierou zasiahli politické faktory. (Kuhn 1981: 144-164) V prípade sociológie na Slovensku tak ako aj v mnohých iných

⁴ Redakcia Sociológie pri rozhodovaní o publikovaní oslovila 10 recenzentov, nedospela však k jednotnému stanovisku, a preto k uverejneniu nedošlo. Šesť posudkov bolo nakoniec spolu s textom uverejnených v špeciálnom čísle, venovanom príspevkom II. zjazdu slovenských sociológov (september 1989) v roku 1990.

nedemokratických krajinách ide nielen o zavrnutie minulých teórií ako empiricky nepotvrdených, ale o taký zlom, ktorý v prípade prvej diskontinuity v dôsledku komunistického puču r. 1948 znamenal aj likvidáciu inštitucionálnych základov a zánik disciplíny ako univerzitného predmetu štúdia.

Súčasťou vtedy použitého explanačného rámca boli faktory, ktoré by som dnes definovala ako premenné. Konkrétne nezávislá, intervenujúca, závislá a nakoniec kontextuálna či externá premenná.

V role nezávislej premennej je zmena politického režimu s nasledujúcimi „hodnotami“: 1939, 1945, 1948, 60. roky, 1969, 80. roky.

Závislou premennou sú inštitucionálne a personálne zmeny, teda „stav sociológie“, operacionalizovaný cez inštitucionálne zázemie.

Intervenujúcu premennú definujem ako „profesionálnu úroveň vedúcich osobností daného obdobia“. Je to premenná, ktorou vysvetlíme mechanizmus vplyvu nezávislej premennej na konečný výsledok.

Pri definovaní intervenujúcej premennej vychádzam teoreticky z tvrdenia, že inštitúcie síce štruktúrujú správanie, ale nie deterministicky. Aktéri majú vždy možnosť voľby aj v rámci existujúcich štruktúrnych podmienok a formálnych noriem. (Almond 1973; Inglehart 1997; Elster 1998; Kitschelt 2001; Steinmo 2008)

Preto tvrdím, že kvalita aktérov a prítomnosť, respektíve absencia kritickej masy má istý vplyv na rozvoj odboru, hoci jeho váha je priamo úmerná liberálnosti, resp. totalitárnosti daného politického režimu. Aj na základe skúmania povojnového vývinu slovenskej sociológie môžem tvrdiť, že profesionálna úroveň a charakter takých vedúcich osobností v jej rôznych obdobiach ako Štefánek, Hirner, Sirácky, Pašiak, Hrabina, Roško dokázali svojou aktivitou oslabovať nepriaznivý vonkajší tlak politického prostredia, alebo naopak posilňovať ho. Nebudem tu zachádzať do konkretizácie, rola jednotlivých postáv je primerane ich významu dostatočne dokumentovaná v štúdiách E. Laiferovej, L. Turčana a R. Klobuckého.

Miera prítomnosti profesionálne a mravne integrovaných osobností aj v nepriaznivých podmienkach zohráva svoju rolu. Len ako jeden príklad možno spomenúť prekvapujúci fakt, že v čase autoritárskeho režimu v rokoch 1939 – 1944 pretrvala výuka sociológie na FF UK. Do značnej miery to vysvetľuje aktivita a postoj A. Štefánka. Jeho nepoddajnosť a húževnatosť, práca na sociografii slovenskej populácie dokázala udržať sociológiu ako vednú disciplínu a nadchnúť jednu generáciu študentov pre sociológiu aj v ťažkom období. Nebolo už v jeho silách zabrániť, aby táto generácia po roku 1948 musela na vyštudovanú profesiu na dlhý čas rezignovať.

Tu je namieste aj uvažovať o otázke, ktorú som si neraz sama kládla, či malo zmysel pre viacerých z nás zotrvať na katedre sociológie v období normalizácie, robiť pre to isté ideové kompromisy s vlastným presvedčením,

alebo sa riadiť etikou absolútnych hodnôt a odísť. Pre mňa a mojich generačných kolegov na katedre bol rozhodujúci názor nášho školiteľa A. Hirnera, ktorý po zažitej skúsenosti likvidácie celého odboru, ale aj po rokoch väzenia v dôsledku vykonštruovaného procesu (1958 – 1964) tvrdil, že tie kompromisy, pokiaľ osobne niekomu neubližujú, sú v mene rozvíjania študijného odboru aj mravne zdôvodnené⁵.

Externá premenná

Zahraničný vplyv v explanačnom rámci predstavoval externú či tzv. kontextuálnu premennú. (Linz – Stepan 1996: 76) V roku 1988 som túto externú premennú zastrelila akademicky zahmlievajúco ako „plodná idea šírenia vln a ich transmisívneho zmedzinárodňujúceho mechanizmu“. Zakryla som tým také odlišné vlny, ako boli príkazy pracovníkov KGB, Chruščovova destalinizácia, vojenská invázia a vlna ideí perestrojky.

Táto premenná externého vplyvu nadobúdala rôzne „hodnoty“: Mníchovská dohoda z roku 1938 a nátlak vtedajšieho hegemoná Hitlerovho Nemecka, ktorý viedol bábkový režim v Čechách a prispel aj k ustanoveniu vojnovnej Slovenskej republiky v roku 1939. Dôsledkom bol odchod českých profesorov sociológie z Univerzity Komenského, ale vo vývoji sociológie to nevedlo k existenčnej diskontinuite – napriek vojnovým podmienkam a autoritárskemu režimu sociológia zostala, aj keď v podobe Štefánkovej sociografie.

Priama podpora mocenského centra v Moskve komunistickému prevratu v ČSR vo februári 1948, ktorý síce dokázali urobiť domáci aktéri, ale za pomoci poradcov KGB.

Po roku 1956 destalinizácia prichádza do ČSSR so značným fázovým posunom až začiatkom 60. rokov a paralelne s tým sa začína obnovovať aj sociológia, napríklad v porovnaní s Poľskom až o šesť – sedem rokov neskôr.

Augustová invázia a následná okupácia sovietskou armádou od roku 1968 sa uvádza ako paradigmatický príklad, keď vplyv externého faktora v podobe vojenského zásahu pod hegemonom ZSSR zastavil odštartovanú liberalizáciu totalitného režimu. (Linz-Stepan, 1996)

Naproti tomu prvá liberalizačná vlna, prichádzajúca z centra komunistického impéria – perestrojka, ktorá začala nástupom M. Gorbačova do funkcie 1. sekretára ÚV KSSZ v roku 1985, opäť nemala u nás brány otvorené. Držitelia moci sa oprávnenne obávali, že ich to skôr či neskôr odstráni z pozícií získaných v čase normalizácie. Napriek závažnosti externého vplyvu tak

⁵ Uváženie A. Hirnera v 1958 bolo síce umožnené štruktúrnymi podmienkami ešte prežívajúceho stalinizmu, ale tú konkrétnu osobnú voľbu urobil vtedajší prvý tajomník ÚV KSS K. Bacilek, ktorý ako dôkaz pôsobenia reakcie na Slovensku uviedol Hirnerovu prácu na vydání prvého slovenského Príručného encyklopedického slovníka. Za zločinné označil uvádzanie takých „zakázaných“ hesiel, ako je Marshallov plán či M. R. Štefánik. Ale ani v tej dobe by to nestačilo na dlhoročné väznenie, tak sa Hirnerovi vo vykonštruovanom procese pripísal zámer nastoliť v strednej Európe „taký reakčný útvar, ako bola rakúsko-uhorská monarchia“.

oneskorená de-stalinizácia koncom 50. rokov, ako aj veľmi pomalé prenikanie ducha perestrojky do bývalého Československa naznačuje, že domáci držitelia moci v mene jej zachovania bránili akémukoľvek uvoľneniu režimu a vždy to negatívne poznačilo vývoj sociológie. Opäť nie mechanicky, ale cez tých vedúcich predstaviteľov vtedajšieho „spoločenskovedného frontu“, ktorí si takto držali svoje pozície. Tvrdiť, že existujúce inštitúcie štruktúrovali ich konanie, by bolo veľmi povrchným zjednodušením, lebo vždy existovala aspoň o niečo miernejšia alternatíva prenášania politického tlaku.

Medzníky vývinu sociológie na Slovensku

Je vhodné pripomenúť, že prednášky zo sociológie si študenti na FF UK prvý raz zapísali už v školskom roku 1924 – 1925, aj keď vtedy vďaka českým profesorom. Pred ich (zmenou režimu) vynúteným odchodom v r. 1939 existovali už dve pracoviská, a to Sociologický seminár na FF UK a zásluhou A. Štefánka aj Katedra aplikovanej sociológie na FF UK. Vzhľadom na moje chápanie zmeny režimu ako nezávislej premennej je pre vysvetlenie vývoja sociológie na Slovensku zaujímavý fakt – najmä v porovnaní s následným vývinom, že sociológia ako študijný odbor naďalej existovala aj v pomeroch nedemokratického slovenského štátu, napriek tendenciám ideologicky ju usmerňovať. Nespornú zásluhu na tom má prvý a na dlhé desaťročia jediný slovenský profesor sociológie Anton Štefánek. Z hľadiska skúmania režimov a ich charakteru to považujem aj za ďalší dôkaz toho, že slovenský vojnový štát nebol totalitný, ale autoritársky⁶. (Porovnaj Linz – Stepan 1996)

Moment existenčnej diskontinuity

Po februárovom komunistickom puči sa už v druhej polovici r. 1948 začali objavovať slovné útoky na sociológiu, bola označená za „buržoáznu pavelu“ a do konca roku 1950 boli jej inštitucionálne základy zlikvidované. Akademický rok 1948 – 1949 bol tak posledný, v ktorom sa sociológia na FF UK prednášala a symbolicky to bol aj ostatný rok pôsobnosti Štefánka v činnej službe. V polovici r. 1948 prestal vychádzať Sociologický zborník a onedlho nato bol zrušený Sociologický odbor MS, ktorý založil a viedol A. Hirner. Na obdobie dlhých pätnásť rokov bola na Slovensku prerušená kontinuita vývinu sociologickej vedy ako takej a osobitne jej rozvoj na univerzitnej pôde.

Napriek tomu, že politický faktor – zmena režimu – bol silný v oboch častiach vtedajšieho Československa, tak porovnanie so stavom českého intelektuálneho prostredia ukáže, že tie isté zásahy zasiahli slovenskú spoločnosť,

⁶ Takéto presnejšie označenie toho typu nedemokratického režimu, ktorý sa presadil v slovenskom vojnovom štáte – podobne ako v Taliansku za Mussoliniho a vo frankistickom Španielsku – však vôbec neznamená, že sa nezachoval zločinne voči židovskej a rómskej menšine.

ktorá oneskorene modernizovala a národne integrovala, podstatne viac poškodzujúco.

Tak napríklad zakladajúca osobnosť českej sociológie Jan Sedláček spomína na vysoko vzdelané, tvorivé a charakterné osobnosti, ako sú J. Klofáč, M. Machovec, logici Jauris a Materna, J. Popelová-Otáhalová, L. Tondl, ktoré ho formovali v období štúdia na FF Karlovej univerzite v 50. rokoch. Spochybňuje tým aj zjednodušujúce opísanie tohto obdobia na pražskej fakulte ako ideologické temno. Naopak, kvalita univerzitných učiteľov, ktorí sami boli utváraní ešte duchom prvej Československej republiky, vysvetľuje aj lepšiu pripravenosť zakladajúcej generácie sociológov v Prahe v porovnaní s tou, ktorá sociológiu obnovovala v Bratislave. Jediný odchovanec európskej sociológie A. Hirner sedel ešte v tom čase vo väzení. Okrem J. Pašiaka a M. Katriaka, žiakov A. Štefánka, väčšina tých, čo začali s výukou sociológie na UK, boli formovaní štúdiom historického materializmu.

Druhá osudná diskontinuita – sterilizácia

Na rozdiel od existenčnej diskontinuity, keď výsledkom bolo zrušenie sociológie, termín „sterilizácia“ som zvolila preto, lebo výstižne vyjadril dominantný trend v čase normalizácie v oboch významoch tohto z medicíny zámerne prebratého termínu pre jeho technickú neutrálnosť⁷. Prvý jeho význam – očista prostredia od všetkých živých organizmov – bol nástupom normalizácie realizovaný straníckymi previerkami a tzv. pracovno-politickými hodnoteniami. Viedlo to k dramatickému decimovaniu odborného potenciálu, ktorý sa sotva začal vytvárať od znovu ustanovenia sociológie.

Celkove normalizačné čistky v 70. rokoch znamenali také poškodenie kultúrneho a sociálneho kapitálu spoločnosti a opäť diskontinuitu vo formovaní elít, že to je aj ťažké kvantifikovať. Možno uviesť počty vyškrtnutých a vylúčených z rôznych sfér, poslúži to však len ako orientačný ukazovateľ. Je zdokumentované, že hoci boli čistky spojené s výmenou straníckych legitímácií komunistickej strany v roku 1970 na Slovensku o niečo väčšie, stále to bolo 17,5% (v ČR – 23%). Z celkove 1 535 537 členov KSČ nedostalo legitímáciu naspäť 326 817, t.j. 21,7% členov. Z vysokých škôl v ČR muselo odísť 1 658 a na Slovensku 346 ľudí. Ďalší boli postihovaní zbavením vedúcich funkcií, možnosti učiť, alebo boli presunutí do knižníc. (Hradecká – Koudelka 1998:

⁷ Termín normalizácia pochádza z Moskovského protokolu, podpísaného 27. augusta 1968. Stranícky dokument Poučenie z krízového vývoja, schválený v decembri 1970, sumarizuje obsah protokolu a normalizácie takto: „Česko-slovenskí predstavitelia v tomto dokumente vyjadrili svoje odhodlanie dosiahnuť normalizáciu pomerov v našej krajine na základe marxizmu-leninizmu, obnoviť vedúcu úlohu strany a autoritu štátnej moci robotníckej triedy, vyradiť kontrarevolučné organizácie z politického života a upevniť medzinárodné vzťahy ČSSR so Sovietskym zväzom a ďalšími socialistickými spojencami.“ Niekedy sa týmto termínom užšie označuje len obdobie 1969 – 1971, keď sa legislatívne a inštitucionálne zrušili všetky uvoľňujúce opatrenia z reformných 60. rokov. Výsledkom bol posttotalitný zamrznutý režim, ktorý pretrval v ČSSR až do novembra 1989.

66) Politickej „očiste“ cestou tzv. pracovno-politického hodnotenia boli podrobení všetci pracovníci spoločensko-vedných ústavov. O jej rozsahu nám dáva správu jeden z najvplyvnejších vykonávateľov normalizácie L. Hrzal: „V mnohých úsekoch bolo treba začínať od základov alebo takmer odznovu. Na českých akademických pracoviskách vo filozofii a sociológii stratilo členstvo v strane 70% pôvodných členov ZO, na Slovensku asi 30-35%. Z pracovísk ČSAV a SAV odišlo v priebehu politickej očisty okolo 75 ľudí (čo znamenalo odchod takmer polovice vedeckých pracovníkov); z vysokých škôl ďalšie desiatky ľudí“. Hrzal si pochvaľuje, že prevedená reorganizácia vedeckých pracovísk „rozbila mocenské pozície pravice vo filozofii a sociológii“, ale zároveň aj tento normalizátor spoločenských vied konštatuje, že „veľké napätie pociťujeme v dôsledku nedostatku kádrov. Len s najväčším vypätím obsadzujeme tie najnevyhnutnejšie úlohy....“ (Hrzal 1973) Vzhľadom na obmedzené ľudské zdroje už pri obnovovaní sociológie ako samostatnej disciplíny v polovici 60. rokov aj početne menšia strata už profesionalizovaných sociológov, relatívne k tej v ČR, dlhodobo poškodila tak personálne zdroje ako aj inštitucionálne zázemie pre vývoj disciplíny. (Szomolányiová 1990: 71-80)

V súlade s druhým významom tohto termínu bola výsledkom tejto diskontinuity neskôr taká kritizovaná neplodnosť, dogmatizmus, netvorivosť v spoločenských vedách vôbec. Prostriedkom tejto ideovej „sterilizácie“ bola ideologizácia. Jej najvýznamnejší nositelia boli okrem komunistického akademika A. Siráckeho – pôvodne druhého habilitovaného docenta u A. Štefánka – najmä vedeckí komunisti Jozef Hrabina a Juraj Zvara.

Na záver chcem ešte zdôrazniť, že kumulatívny dopad týchto dvoch diskontinuit, ktoré však nemali nič spoločné s diskontinuitou kuhnovskej vedeckej revolúcie, sa podpísal veľmi negatívne na ďalšom vývine slovenskej sociológie.

Zmena a kontinuita

Takmer aforisticky aj v prípade štúdia vývinu sociológie a spoločenských vied u nás všeobecne možno konštatovať: „Čím sa viac zaoberáme zmenou, tým viac kontinuity v nej nachádzame.“ Jedným z prejavov takej kontinuity je, že sa opakovane v rôznych dekádach konštatuje absencia rozvoja sociologickej teórie, nedostatočná pozornosť venovaná metodológii a takmer absentujúce odborné polemiky.

Preto je namieste zamyslieť sa aj nad otázkou, do akej miery je absencia odborných polemík v časopise Sociológia, na ktoré poukazuje v svojej analýze R. Klobucký, aj dedičstvom jej normalizácie v 70. rokoch a do akej miery je to prevažne spôsobené takými faktormi, ako je málopočetnosť sociologickej obce a všeobecnejšie pozorovaného vzorca správania, keď „miesto otvorených a vecných sporov sa radšej pohodlnejšie ignorujeme“.

Po roku 1989 mala zmena z personálneho hľadiska evolučný charakter. Ak tu môžeme použiť označenie diskontinuita, tak iba v tom zmysle, že marxizmus stratil charakter povinného pseudoteoretického rámca, ku ktorému sa viac či menej úprimne hlásili všetci autori. Ako píše Robert Klobucký, nedošlo tu k dekomunizácii, pretože pred rokom 1989 nebola verejne artikulovaná významná nekomunistická a nemarxistická alternatíva. „Slovenskí sociológovia sa nedelili na členov a nečlenov komunistickej strany, ale skôr podľa miery konformnosti k režimu.“ (Klobucký 2009: 52-82)

Kontinuita tejto línie delenia sa prejavila aj v čase prirodzenej pluralizácie spoločnosti v 90. rokoch. Občas zo strany tých „konformnejších“ a v 90. rokoch viac národne orientovaných zaznela kritika, ale neprerástlo to do významnejšej polemiky, lebo to nebola vecne doložená kritika, a tak to druhá strana radšej ignorovala. To sa však prijímalo ešte negatívnejšie, hoci to nebol zámer, ale skôr nechť vstupovať opäť do takmer rovnakých sporov.

Otázka o zmysluplnosti pôsobenia v oficiálnych štruktúrach sa sporadicky objavuje, a odpovede môžu byť veľmi rozdielne. Od radikálneho názoru, že žiaden kompromis nie je morálne ospravedlniteľný až po uznanie legitímnosti istých kompromisov s režimom. Napríklad rozhodnutie viacerých z mojej generácie pôsobiť na nomenklatúrnej Katedre sociológie FF UK, neskôr dokonca premenovanej na marxisticko-leninskú, umožnilo nástup generácie sociológov (dnes medzi 40-50 rokmi), ktorí predsa len ovládali remeslo a nevznikla tu generačná diera. Rovnako aj zachovanie časopisu Sociológia zabezpečilo potrebnú kontinuitu. Vzhľadom na obmedzené personálne zdroje asi by sa ťažko vytvoril alternatívny karentovaný časopis!

Ťažko tiež posúdiť, do akej miery to ovplyvnila aj skúsenosť s dôsledkami tých predchádzajúcich diskontinuit. Otvorenie nových príležitostí pre profesionálnu sebarealizáciu, diferencovanosť spoločenstva nevytvorilo situáciu tvrdej rivality a ani, našťastie, potrebu akéhosi účtovania.

To, čo nastalo, nebola dekomunizácia – nebola na ňu objednávka, ale ani jasne artikulovaná politika zmierenia a odpustenia. Najviac kompromitovaní odišli do dôchodku, ľudia z okruhu antiestablishmentových sociológov sa realizovali vďaka novým príležitostiam a nemali záujem súperiť o pozície v skostnatených štruktúrach. Radšej zakladali nezávislé výskumné centrá a agentúry.

Veda a teda aj sociológia je záležitosťou kontinuity a kumulácie tak na úrovni ideí, ako aj personálnej bázy. Z tohto hľadiska bola sociológia na Slovensku už aj v porovnaní so susedmi vo V4 obzvlášť silne znevýhodnená. Je zdôvodnené poukázať predovšetkým na nasledovné pre Slovensko nepriaznivé skutočnosti:

- a) V porovnaní s Českom je tu faktor relatívne oneskorenej modernizácie, nevyriešenej národnej otázky, a následne aj absencia slovenskej univer-

zity pred vznikom ČSR. To spolu vysvetľuje aj neskoršie etablovanie sociológie ako vedeckej disciplíny, lebo ako upozorňuje Sztompka sociológia neprosperuje v predmodernej spoločnosti. (Sztompka 2002: 551) Pri absencii slovenských odborníkov bolo pôsobenie českých profesorov na UK pre ustanovenie sociológie ako študijného odboru veľmi dôležité. Zároveň však veľmi dlho trvalo kým mala slovenská sociológia svojho prvého profesora – A. Štefánka. Túto pozíciu jedinečnosti si uchoval vyše päťdesiat rokov, čo je samé o sebe silnou výpoveďou o postavení tejto disciplíny na Slovensku.

- b) Porovnanie s Poľskom, s jeho početnou sociologickou komunitou a významnými predchodcami, klasikmi svetovej sociológie ukazuje, že sila a vyjednávacía pozícia sociológov zoči-voči politickým autoritám tam boli silnejšie. (Sztompka 2002: 553) A nie je to dané len počtom činných sociológov, ale významne aj ich odbornou autoritou. Na Slovensku medzi tými, čo boli oficiálne akceptovanými predstaviteľmi marxisticko-leninskej sociológie, bolo ťažké nájsť tak nadpriemerne odborne zdatných sociológov, akými v Poľsku boli napr. Bauman, Wiatr, Weselowski, Szepanski atď.

Pohľad na súčasnosť cez optiku minulého vývinu sociológie

Faktom je, že veľká časť dnes činných sociológov bola do profesie socializovaná v politicky „normalizovanom“ prostredí. Spôsob, akým bola od začiatku 70. rokov vedená kritika najcennejších výsledkov konca 60. rokov priam paradigmaticky dokumentuje tvrdá kritika Machoninovho výskumu sociálnej štruktúry. Nad vecnou, neosobnou analýzou dominoval diskvalifikujúco-etiketizujúci prístup, keď o platnosti teórie a validite výskumných zistení rozhodovali stránicke previerky ich autorov. Byť kritizovaný z ideovej úchyľky znamenalo byť odstavený nielen zo štátostrany, ale aj z profesie. Skúsenosť, že za kritikou nasledovali existenčné postihy, prirodzene posilňovala u členov spoločenskovednej komunity vlastnosti nie práve priaznivé tvorivému, nezávislému mysleniu a otvorenej komunikácii vnútri obce. Namiesto ochoty riskovať, voliť neštandardné prístupy sa presadili vlastnosti, ktoré sú brzdou – strach, konformnosť, šedivá priemernosť, neobjavnosť, ale i netolerantnosť voči všetkému „inému“. Vecná polemika vzájomne sa rešpektujúcich kolegov bola v kritickom období socializácie pre mnohých stále činných sociológov v podstate neznámou skúsenosťou. Abstrahujem pritom od dôsledkov štiepenia sociológov v 90. rokoch po línii postojov k riešeniu národnej otázky a iných problémov socio-ekonomickej transformácie, a len formulujem otázku do akej miery sa tu dá vystopovať aj istá kontinuita s diferenciáciou z konca 80. rokov, vyprofilovaná rozdelením na „kritikov režimu a voči nemu konformných“. R. Klobucký to vystihol presne, keď tvrdí, že „sociológovia sa nedelili na

členov a nečlenov komunistickej strany, ale skôr podľa miery konformnosti k režimu“.

Osud sociológie je pritom len jedným z prípadov kedy politickými faktormi navodené personálne diskontinuity v profesii znemožnili kumulatívnu formovaní elit, ktorá je predpokladom aj ich kvality, pripravenosti lídrov krajiny čeliť výzvam danej doby. Slovensko je preto aj vhodným prípadom pre skúmanie toho, ako opakované odstavovanie významnej časti národnej elity pri každej zmene režimu poškodí jej kvalitu. (Lipták 1999)

Už vznik autoritárskej Slovenskej republiky viedol k rozštiepeniu elit, ktoré sa pred koncom existencie prvej ČSR priblížili k typu konsenzuálnej elity. (Szomolányi 1999) Vyústením uvedeného rozštiepenia bolo nakoniec SNP ako odpor voči profašistickému režimu, ale už predtým došlo k prvej deštruktívnej vlnе ekonomickej elity (arizácia). Tie ďalšie deštruktívne vlny nastali po vojne, keď sa postupne ich obeťami stali kolaboranti, etnickí Nemci a Maďari, ale najsilnejšie čistky a mrhanie nielen ekonomickým, ale aj kultúrnym kapitálom nastalo po r. 1948. Postupne boli tri skupiny predvojnovy konsenzuálnej elity postihované politickými zvratmi: najprv ľudáci, potom demokrati (1947 – 1948) a neskôr aj tí, čo február 1948 na Slovensku pripravovali. Konkrétne G. Husák a skupina tzv. „buržoáznych nacionalistov“. Vtedy odišlo jedným rozhodnutím zo štátnej administratívy 77 000 kvalifikovaných ľudí do výroby⁸.

Hoci to nemáme empiricky preskúmané, predpokladám, že v priebehu štyridsaťročného obdobia (1949 do 1989) nebolo v slovenskej sociológii veľa prípadov vzťahu „majster – učeň“⁹. Pritom v podmienkach dnes nepredstaviteľnej izolovanosti od relevantných zdrojov a bez kontaktov so svetovou sociológiou, bez internetu a pri neuveriteľne obmedzených knižničných fondoch význam takého osobného vzťahu bol obzvlášť veľký. Pri nedostatku „majstrov sociologického remesla“ bolo len prirodzené, že diletantské začínanie po opakovaných diskontinuitách takmer od základov produkovalo samorastlých učňov, ktorých profesionalizácia bola veľmi pomalá a neefektívna. Preto ani neprekvapí poddajnosť nedostatočne pripravených členov komunity voči politickému tlaku, sklon ku konformnosti.

Obdobie normalizácie po sovietskej okupácii prinieslo čistky, ktoré tvrdo poškodili čerstvo sa vzťahujúci kultúrny a sociálny kapitál spoločnosti. Je to ťažko kvantifikovateľné, už ani nehovoriac o zničených profesionálnych kariérach jednotlivcov, ktorým nikto roky na okraji spoločnosti už nevráti. Politické prevraty a s nimi idúce „kádrové revolúcie“, čistky, v ktorých bol

⁸ Historik L. Lipták práve preto metaforicky charakterizoval „Slovensko ako krajinu generácií s odťatými rukami“. Sotva stihla jedna generácia profesionálne dozrieť, už ju aktéri zmeny režimu decimovali. Výmena elit bola najradikálnejšia po komunistickom prevrate 1948, keď ľudia odsunutí na miesto „nezodpovedajúce ich kvalifikácii“ boli nahradení ľuďmi, ktorých „kvalifikácia nezodpovedala miestu“. (Lipták 1996: 160) Bolo to v protiklade s paretovským chápaním cirkulácie elit.

⁹ Mohla by to byť zaujímavá téma pre diplomovú prácu.

rozhodujúci politický postoj (politický kapitál) a nie kvalifikácia, profesionalita, viedli k posilneniu askripcie na úkor dôrazu na výkon. Len to posilnilo dedičstvo starých feudálnych vzorcov správania.

V tomto ohľade sme už aj v sociálnych vedách urobili zásadný posun vpred. Aj keď to trvalo príliš dlho. Preto aj keď v súčasnosti je už izolácia od sveta prekonaná, súčasný stav nielen sociológie, ale širšie sociálnych vied je určený cestou, ktorou tieto prešli. Rozhodne to nie je fatálne, ale ak sa takmer každé desaťročie konštatuje „nedostatočné zastúpenie teórie, ako i jej malá kvalita v slovenskej sociológii“, tak nemožno od nej očakávať rozvoj „skokom“. O to viac je žiaduce vytvárať v akademickej komunite atmosféru vecnej kritiky, otvorených diskusií, rigoróznou kontrolu kvality a poskytnúť uznanie tým najlepším. Preto, lebo solidarita priemerných zadúša akýkoľvek rozvoj.

Soňa Szomolányi – Štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, odbor sociológia ukončila v r. 1971, habilitovala v odbore politológia v r. 1994 a profesorský titul z politológie získala v r. 2000. Desiat rokov viedla Katedru politológie FF UK v Bratislave, kde naďalej pôsobí a je garantom štúdia. Profesionálnu dráhu začala na Katedre sociológie FF UK, v rokoch 1992 - 1993 viedla Inštitút stredoeurópskych štúdií na UK. Následne tri roky pracovala ako vedúca vedecká pracovníčka na Sociologickom ústave SAV. Výskumne a editorsky prispela k preskúmaniu kritických bodov demokratizácie Slovenska po roku 1989 v komparácii s inými krajinami stredoeurópskeho regiónu. Okrem veľkého počtu vedeckých, odborných štúdií a esejí doma i v zahraničí je autorkou monografie *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii* (1999) a editorkou a spoluautorkou knihy *Španielsko a Slovensko – dve cesty k demokracii* (2002). Poslednou z knižných publikácií je editovaná monografia *Spoločnosť a politika na Slovensku – cesty k stabilite* (1989 – 2004). Bratislava 2005.

LITERATÚRA

- ALMOND, G. A. – MUNDT, R. J., 1973: Crisis, Choice and Change: Some Tentative Conclusions, In: Crisis, Choice, and Change: Historical Studies in Political Development, Edited. Gabriel A. Almond, Scott C. Flanagan, and Robert J. Mundt. Boston: Little, Brown.
- DAHRENDORF, R., 1991: Úvahy o revoluci v Evirope. Praha EKK, 1991.
- ELSTER, J. – OFFE, C. – PREUSS, U. K., 1998: Institutional Design in Post-Communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea. Cambridge University Press.
- HRADECKÁ, V. — KOUDELKA, F., 1998: Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969 – 1974. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Vol. 31, Praha.
- HRZAL, L., 1973: K aktuálním otázkám filosofie a sociologie v ČSSR (cyklostyl).
- INGLEHART, R., 1997: Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton University Press.

- KITSCHOLT, H., 2001: Accounting for Post-Communist Regime Diversity. In: Markowski, Radoslaw – Wnuk-Lipinski, Edmund (eds.): Transformative Paths in Central and Eastern Europe. Warsaw ISP PAN, s. 11-46.
- KLOBUCKÝ, R., 2009: Štyridsať rokov časopisu Sociológia. In: Sociológia, roč. 41, č. 1, s. 52-82.
- KUHN, T., 1981: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava, Pravda.
- LIPTÁK, L., 1996: Politické elity na Slovensku roku 1945. In: Česko-Slovenská ročenka, Masarykova univerzita v Brne. s. 97-103.
- LIPTÁK, L., 1999: Strategické elity na Slovensku. In: Lipták, L., Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava, Kalligram, s. 290-310.
- LINZ, J. J. – STEPAN, A., 1996: Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. The John Hopkins University Press.
- PAŠIAK, J., 1990: In: Sociológia. Roč. 22, č. 3, s. 383.
- ROŠKO, R., 1986: K teórii zbližovania robotníckej triedy a inteligencie. In: Sociológia, roč. 18, č. 2.
- ROŠKO, R., 1990: II. zjazd slovenských sociológov a naša revolúcia. In: Sociológia. Roč. 22, č. 3, s. 233-241.
- STEINMO, S., 2008: Historical Institutionalism. In: Donatella della Porta and Michael Keating (eds), Approaches and Methodologies in the Social Sciences. A Pluralist Perspective, Cambridge: Cambridge University Press, p. 118-138.
- SZOMOLÁNYIOVÁ, S., 1990a: História zrodu a formovania sociologického pracoviska SAV. Štúdie a dokumenty. Bratislava SÚ SAV, 161 s.
- SZOMOLÁNYIOVÁ, S., 1990b: História zrodu a formovania sociologického pracoviska SAV. In: Sociológia. Roč. 22, č. 3, s. 367-382.
- SZOMOLÁNYI, S., 1999: Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava, Stimul.
- SZTOMPKA, P., 2002: The Condition of Sociology in East-Central Europe. In: Kaase, M., Sparschuh, V. (eds.): Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989 – 2001). Social Science Information Centre (IZ) / Collegium Budapest. <http://www.fphil.uniba.sk/index.php?id=603>